

De Edele en de Onedele Rover: veranderende literaire voorstellingen van Westeuropese bandieten

Florike Egmond

Roververhalen hebben lange tijd deel uitgemaakt van de orale en geschreven tradities in West-Europa. Beroemde bendeleiders, zoals Robin Hood, Schinderhannes en Cartouche, speelden een hoofdrol in verhalen en legenden waarmee vele Europeanen van jongsaf aan vertrouwd waren. En zelfs nu - terwijl de grote roverbenden al lang verdwenen zijn - blijft men nog steeds geboeid door bandieten: we vinden hen in historische romans en toneelstukken, in stripverhalen, kinderboeken, televisieseries en films. In de loop van de 18e, 19e en 20e eeuw zijn bandieten in de literatuur op zeer verschillende wijze voorgesteld. De beschrijvingen variëren van betrekkelijk onopgesmukte weergaven tot volkomen fictieve verslagen, van droge opsommingen tot sensatieverhalen. Ook onder de illustraties vinden we zowel realistische portretten van individuele bandieten als sterk geromantiseerde afbeeldingen (1).

Men kan de reeds lang bestaande literaire belangstelling voor bandieten op verschillende manieren interpreteren; maar in dit artikel wil ik me vooral bezighouden met de positie van rovers als marginale figuren par excellence. Zoals E.P. Thompson opmerkte, "the untypical may serve to give a glimpse into norms" (2). Hiervan uitgaande, wil ik laten zien hoe de voorstellingen van rovers in de Westeuropese literatuur het zelfbeeld van het niet-marginale deel van de Westeuropese bevolking ont-hullen. Daarbij tracht ik een historische en een antropologische benadering te combineren. Zo kunnen we door het bestuderen van literaire beelden van bendeleiders en hun volgelingen ontdekken hoe gevestigde Westeuropese mensen zichzelf zagen - en

tegelijkertijd standaarden van geciviliseerd gedrag aangaven door het contrasterende beeld van de marginale, onbeschaafde bandiet. Bovendien kunnen we ontwikkelingen in de literaire weergave van rovers verbinden met het veranderende zelfbeeld en de zich wijzigende sociale positie van Westeuropese burgers.

Het eerste deel van dit artikel betreft de "literaire geschiedenis" van vier beroemde Europese roveraanzoekers tussen de vroege 18e eeuw en het midden van de 20e eeuw. Daarbij gaat het om vier bendeleiders die globaal binnen dezelfde periode actief waren en die in respectievelijk het Franse, Vlaamse en Duitse taalgebied de grootste bekendheid hebben gekregen (3). Sommige verhalen over deze rovers bestaan vrijwel geheel uit fictieve elementen, maar de roverbenden zelf hebben een inmiddels vrij goed bekende historische achtergrond. Juist omdat we hier te maken hebben met "echte", historische bandieten, is het minder moeilijk te ontdekken hoe hun literaire voorstellingen zijn aangepast aan stereotype opvattingen over rovers. De Bende van Cartouche opereerde tussen 1715 en 1721 in de omgeving van Parijs. Bakelandt en zijn metgezellen waren actief in West-Vlaanderen tussen 1798 en 1802. De Bende van Jan de Lichte opereerde in Oost-Vlaanderen tussen ongeveer 1744 en 1748. En de Schinderhannes-bende pleegde diefstallen en roofovervallen in het noordelijke Rijnland van ongeveer 1798 tot 1802.

Het is niet mijn bedoeling hier de gehele "literaire geschiedenis" van alle vier de bendeleiders te bespreken. Ik wil me beperken tot enkele van de meest bekende publikaties en de lange termijn ontwikkeling van de beeldvorming. Vooral de geschriften van twee antropologen zijn hierbij inspirerend geweest: de structuralistische interpretaties van Edmund Leach, en Anton Blok's essays over banditisme, eer en infamie (4). Bij vergelijking van de verhalen over de vier bendeleiders zal ik enkele van de meest opvallende structurele kenmerken benadrukken; deze vormen een meer algemeen patroon in de literaire voorstelling van Westeuropese bandieten. In de meeste verhalen staan twee stereotypen centraal: het negatieve beeld van de Onedele

Bandiet - een wrede en woeste wildeman - en het contrasterende beeld van de Edele Bandiet, een heroïsche figuur. Beide stereotypen kunnen alleen begrepen worden in relatie tot het evenzeer stereotype zelfbeeld van niet-marginale West-Europeanen.

In het tweede deel van dit artikel gaat het vooral om het zelfbeeld van deze gevestigde burgers, dat in bijna elk opzicht een tegenstelling vormt met de kenmerken die men aan de rovers toeschrijft. Zoals ik zal laten zien, behoorden veel auteurs en een groot deel van het lezerspubliek van de roververhalen tot deze ruime categorie van niet-marginale, gevestigde Europeanen, of identificeerden zich toch in sterke mate met hun normen en gedragscodes. Informatie over de sociale positie en belangen van degenen die deze verhalen lezen maakt het eenvoudiger te begrijpen waarom het beeld van twee der vier bandieten zo duidelijk positief uitviel, terwijl de twee andere in de literatuur op overwegend negatieve wijze worden beschreven.

De laatste paragrafen van dit artikel gaan over lange termijn ontwikkelingen in de literaire voorstelling van bandieten. Deze ontwikkelingen moeten geïnterpreteerd worden in de context van de toenemende macht van de natie-staten, die uiteraard ook de relatie tussen "marginalen" en "niet-marginalen" beïnvloedde, en dus ook van betekenis was voor het beeld dat ze van elkaar hadden.

De vier bendeleiders

Sinds ongeveer 1960 - kort na de publikatie van Louis Chevalier's *Classes laborieuses et Classes dangereuses* (1958), en passend in de toenemende aandacht voor de geschiedenis van "gewone mensen" - hebben historici, folkloristen en literatuurhistorici steeds meer belangstelling getoond voor de literaire voorstellingen van misdaad en misdadigers in het verleden (5). Het volgende verslag over de veranderende voorstellingen van Cartouche, Bakelandt, Jan de Lichte en Schinderhannes is grotendeels gebaseerd op deze recente

literatuur.

Cartouche

Cartouche was (en is waarschijnlijk) de beroemdste Franse bandiet. Hij was al bijzonder bekend toen hij in 1721 stierf, maar zijn reputatie groeide nog in de daaropvolgende jaren, toen een biografie, verschillende comedies, gedichten en dialogen verschenen waarin hij de hoofdrol speelde. Deze geschriften bereikten een omvangrijk publiek. Zijn anonieme biografie werd bijvoorbeeld een van de bestsellers van de bekende Franse reeks van goedkope publikaties, de *Bibliothèque Bleue*; Duitse en Nederlandse vertalingen verschenen vrijwel gelijktijdig met de originele Franse versie - in het begin van 1722, slechts enkele maanden na zijn executie - en alle edities werden verscheidene malen herdrukt. In de loop van de 18e en 19e eeuw werden er minstens acht toneelstukken over Cartouche geschreven en in de tweede helft van de 19e eeuw, zo niet eerder, was hij een figuur van Europees formaat geworden (6).

Lüsebrink, die zich uitvoerig heeft beziggehouden met de 18e-eeuwse Franse literatuur over misdaad en beroemde misdadigers, vertelt ons dat Cartouche zelfs al voor zijn dood de hoofdfiguur was in twee comedies; beide hadden een groot succes in de late herfst van 1721. In deze comedies werd Cartouche vooral gekarakteriseerd als de man die steeds met succes wist te ontsnappen aan de Parijse politie en hen voortdurend voor gek zette (7). De (aanvankelijke) titel van een van deze stukken was typerend: *Cartouche ou l'Homme imprenable*. De première vond plaats in de Comédie Française, één week na de arrestatie van Cartouche, en precies een dag na de eerste opvoering van de comédie *Arlequin-Cartouche* in het Théâtre Italien (8). Hoewel het beeld van Cartouche in de latere literatuur een aantal transformaties doormaakte, heeft het nooit dit centrale kenmerk verloren van oppositie tegen de gevestigde gezaghebbers. Soms werd hij voorgesteld als "de misdadiger die eigenlijk toch een goed hart heeft", als "de man die moet kiezen tussen verhongeren of stelen", of als "het

ambitieuze individu aan wie de samenleving slechts de mogelijkheid van een criminele carrière biedt" (9). Maar een van de meest welsprekende voorstellingen was waarschijnlijk die van Cartouche als de koning of heerser van een alternatieve, soms zelfs omgekeerde samenleving - een beeld dat zowel voorkwam in een van de comedies als in een burlesk gedicht en in de bovengenoemde anonieme biografie. In sommige versies werd de heerschappij van Cartouche gunstig vergeleken met die van de 18e-eeuwse Franse autoriteiten. Het thema van de "rechtvaardige heerser" kwam ook voor in de meer filosofische "dialogen van de doden", die geschreven waren voor een iets meer geleerd publiek (10). In al deze gevallen was de teneur dezelfde: de auteurs gebruikten het beeld van een omgekeerde of tegen-samenleving, geregeerd door "koning" Cartouche om te laten zien wat er naar hun mening mis was met de Franse samenleving.

Op grond van Lüsebrink's beschrijving mogen we concluderen dat de meeste literaire publikaties over Cartouche een positief beeld van hem geven. Dat wil zeggen, hij wordt voorgesteld als een volksheld, als een "vechter voor de goede zaak", of als een intelligente leider wiens "rechtvaardige bestuur" een contrast vormt met het negatieve beeld dat de auteur schetst van de 18e-eeuwse Franse rechtspraak en van het toenmalige bestuur. Een korte blik op de historische omstandigheden in de jaren voor 1721 maakt duidelijk hoe Cartouche zo snel een volksheld kon worden en, diensengevolge, waarom hij zo'n geschikte figuur was om sociale en politieke kritiek te belichamen in de literatuur. Hoewel Cartouche en zijn bende voornamelijk opereerden op het platteland rond Parijs, waar ze boerderijen en herbergen overvielen maar ook wel een aanval waagden op de postkoets van Parijs naar Lyon, bestonden er tegelijkertijd nauwe betrekkingen met de Franse hoofdstad. Parijs bood niet alleen een markt voor de gestolen goederen en een schuilplaats, maar leverde ook een groot aantal recruten voor de bende. Deze waren in veel gevallen afkomstig uit de lagere middenstanden, en in het bijzonder uit de kringen van winkeliers, straatventers en ambachtslieden. Voor de *menu peuple* van Parijs was hij

dus geen vreemdeling, geen buitenstaander, maar iemand met wie ze zich gemakkelijk konden identificeren. Bovendien had zich in het begin van de jaren 1720 een zeer vijandige relatie ontwikkeld tussen delen van de Parijse bevolking en de politie. Vooral in de Faubourg Saint Antoine hadden zich gewelddadigheden voorgedaan (11). Het is duidelijk dat iedereen die in deze jaren de Parijse politie in het openbaar wist te bespotten en belachelijk te maken, in sterke mate de sympathie en steun genoot van het publiek. Cartouche werd algemeen beschouwd als een meester in deze vorm van spotternij en zijn figuur nam al snel mythische proporties aan. Voor veel mensen die hoorden of lazen over zijn daden moet hij een symbool geweest zijn van de (tijdelijke) omkering van machtig en zwak.

Er waren echter ook enkele publikaties waarin aan Cartouche geen heldenrol was toebedeeld. Hierbij ging het voornamelijk om een kleine verzameling liederen of *complaintes* en om samenvattingen van de officiële aanklacht, die verkocht werden tijdens de terechtstelling van Cartouche. De liederen gaan voornamelijk over het droevige lot dat de veroordeelde te wachten staat, terwijl er niet veel bijzonderheden meegedeeld worden over zijn leven en daden. Zijn activiteiten worden getypeerd als "geïnspireerd door de Duivel". Dit duivelse element komt in nog sterkere vorm voor in de verkorte uitgaven van de aanklacht, die duidelijk de visie van de autoriteiten weergeven; hierin worden de illegale activiteiten van Cartouche beschouwd als "satanisch" en "monsterlijk" (12).

We treffen dus een scherpe scheiding aan tussen een betrekkelijk negatief beeld van Cartouche zoals dat voorkomt in de "officiële geschriften", en een veel positiever beeld in de meeste andere publikaties, waaronder verhalen, comedies en burleske gedichten, maar ook de veelgelezen biografie en enkele dialogen die zich vooral maatschappijkritiek ten doel stelden.

We kunnen soortgelijke tegenstellingen onderscheiden wanneer we kijken naar de literaire voorstellingen van twee Vlaamse bandieten: Lodewijk Bakelandt en Jan de Lichte. Voor zo ver het gaat om het geografische bereik van hun reputatie, stonden deze mannen niet op het niveau van Cartouche; ze waren niet direct bekend in geheel West-Europa. Maar ze waren wel veruit de beroemdste bandieten van de Vlaams-sprekende gebieden en hebben stof geleverd voor een lange reeks literaire publikaties. Bakelandt is de bekendste van de twee. In de jaren tussen 1798 en 1802 opereerde zijn bende - waarin hij een van de belangrijkste leden was, maar bepaald niet de hoofdaanvoerder - in het westelijke deel van Vlaanderen. Waar de bende van Cartouche nauwe banden had onderhouden met de grote stad, was de groep van Bakelandt een bijna exclusief ruraal verschijnsel. De bende pleegde roofovervallen op boerenhoeven en inbraken bij handelaars en winkeliers in de kleinere plaatsen in West-Vlaanderen; nu en dan traden de bendeleden ook op als struikrovers en overvielen ze reizigers die (veelal te voet) terugkeerden van marktbezoek. De rovers waren overwegend afkomstig uit het gebied waar ze opereerden en waar ze (veelal tijdelijk) werk hadden gevonden als dagloners, ambachtslieden, karrevoerders en kleine handelaars. Velen van hen waren onderling verbonden door banden van verwantschap en door een gemeenschappelijke regionale of zelfs lokale herkomst. De bende ontstond in een periode toen de Fransen er juist in geslaagd waren een opstandige beweging van bepaalde delen van de plattelandsbevolking van Vlaanderen en Brabant (de zogenaamde *Boerenkrijg*) te onderdrukken. Verzet van de bevolking tegen de Franse conscriptie vormde een belangrijk element in deze opstandige beweging en enkele leden van de Bakelandt-bende stonden bekend als gedeserteerde dienstplichtigen (13). We zullen direct zien hoe enkele van deze thema's verwerkt zijn in de 19e- en 20e-eeuwse literatuur.

Evenals in het geval van Cartouche, werden er ter gelegenheid van de terechtstelling van Bakelandt en zijn metgezellen (in november 1803) ver-

schillende liederen gedrukt en ten gehore gebracht. Ze waren geschreven door twee bekende Vlaamse volkslieddichters en de strekking was overwegend moraliserend. In de liederen wordt gewaarschuwd voor de gevaren van een slechte opvoeding. De nadruk ligt op het overmatige drankgebruik van Bakelandt en op zijn losbandige gedrag, zijn afkeer van een vaste betrekking, zijn "hatelijke en niets ontziende gruwelpraktijken" en de "duivelse inspiratie van deze man die zich buiten Gods wet had gesteld" (14). Na zijn terechtstelling nam de belangstelling voor Bakelandt's daden echter af en tegen het einde van de jaren 1850 was hij bijna volkomen vergeten - zelfs in het gebied waar zijn bende het meest actief was geweest. In het midden van de 19e eeuw speelde hij alleen nog een rol als half-mythische boeman, die slechts diende om de kinderen angst aan te jagen (15). De artikelen van Strubbe en Top over Bakelandt - waarop ik mij hier in hoofdzaak baseer - laten duidelijk zien dat de belangstelling voor Bakelandt pas herleefde door de literaire inspanningen van de priester Victor Huys. Men zou zelfs kunnen stellen dat Huys de literaire figuur Bakelandt gecreëerd heeft. Tussen 1857 en 1859 verscheen Huys' verhaal over Bakelandt in afleveringen in de krant van Brugge; korte tijd later, in 1860, verscheen een herziene en uitgebreide versie als "historische roman". Een tweede dramatische beschrijving van de geschiedenis van Bakelandt werd vrijwel gelijktijdig gepubliceerd. De auteur, P.D. Cracco, was een bekende schrijver van volksboeken. Beide romans werden tot ver in de 20e eeuw herdrukt. Zeker tot aan de Tweede Wereldoorlog domineerden en conditioneerden de boeken van Huys en Cracco het literaire beeld van Bakelandt, en tot op zekere hoogte dat van Vlaamse bandieten in het algemeen. Hun geschriften reïntroduceerden Bakelandt ook in de Vlaamse "folklore", waar hij een rol is gaan spelen in kinderspelletjes, uitdrukkingen, het poppentheater, etc. (16).

Toch geven hun boeken zeer verschillende beelden van Bakelandt. Huys zet de moraliserende traditie voort - hij schildert de bendeleider af als een voorbeeld van "de bedorven schelm, die tot zijn bandeloos en verfoeilijk leven gekomen is door

verwaarloosde opvoeding en kwaad gezelschap" (17) - maar hij voegt een nieuw element toe: ongodsdienstigheid onder invloed van de Fransen. Zijn Bakelandt wordt de personificatie van het Franse gevaar voor de oude Vlaamse normen, tradities en opvattingen. Hiermee zijn we wel heel ver verwijderd van het enigszins "schelmse" en zelfs heroïsche imago van Cartouche. Anderzijds presenteert Cracco een bijna volledig uitgewerkt beeld van Bakelandt als *sociale bandiet* (18). Als zoon van arme ouders begrijpt Bakelandt al op jeugdige leeftijd dat rijkdom en bezittingen ongelijk verdeeld zijn. Hij tracht dan ook het evenwicht te herstellen door te stelen van de rijken - hetgeen hij niet beschouwt als een misdadige of illegale activiteit, maar zuiver als een daad van sociale rechtvaardigheid (19).

Deze eerste literaire publikaties over Bakelandt maakten deel uit van een ware stroom van moraliserende vertellingen en historische romans over diverse rovers en moordenaars welke in België voornamelijk na 1840 werden gepubliceerd. In de volksbibliotheken - die ontstonden tussen ongeveer 1845 en 1860 - waren deze vertellingen veel gevraagd. Maar Bakelandt bleef in het bijzonder de aandacht trekken; na de werken van Huys en Cracco verschenen er nog drie romans over hem in 1882, 1923 en 1954, waarna in 1961 een satire volgde. Omstreeks 1970 was hij nog steeds de beroemdste Vlaamse bandiet (20). Tegen die tijd was zijn imago wel wat gemoderniseerd: de roman uit 1954 stelt hem voor als een gangster en huurmoordenaar, en in de satire uit 1961 is hij een nozem geworden (21). Deze verscheidenheid aan voorstellingen verhuult echter maar nauwelijks dat ze, evenals bij Cartouche, uiteenvallen in een bijzonder positieve en een uitgesproken negatieve reeks. Enkelen zien Bakelandt als een sociale hervormer en wreker van onrecht. Maar in de ogen van de meeste auteurs is hij toch een negatieve figuur, die afwisselend gekwalificeerd wordt als helper van de Duivel, dronken en verlopen schurk, dictatoriale bendeleider, gruwelijke moordenaar en gangster of nozem. Ik wil deze verscheidenheid bepaald niet reduceren tot de tegenstelling positief/negatief, maar het is belangrijk het

structureerende principe te herkennen - een punt waarop ik later terug zal komen.

Jan de Lichte

Bakelandt was bepaald niet de enige roveraanzoerder die door de 19e-eeuwse gedramatiseerde vertellingen over zijn daden aan de vergetelheid werd onttrokken. Ongeveer hetzelfde overkwam Jan de Lichte, wiens bende het hoogtepunt van zijn activiteiten bereikte in 1747-1748, kort voordat de Vrede van Aken de Oostenrijkse Successieoorlog beëindigde. De Zuidelijke (Oostenrijkse) Nederlanden waren in 1744-1745 bezet door de Franse legers en gedurende de daarop volgende jaren hadden verschillende legermachten het land als een soort doorgangskamp gebruikt. Intussen bleef de Franse controle over het gebied enigszins precair. Onder deze omstandigheden kende de Bende van Jan de Lichte zijn bloeitijd. Naast talloze diefstallen en kelderinbraken ondernamen de rovers ook grotere overvallen in Oost-Vlaanderen, waarvan niet alleen boeren en handelaars, maar ook pastoors en enkele kasteelbewoners het slachtoffer werden. Tegen de herfst van 1748 waren echter de meeste bendeleden gearresteerd; ze werden berecht door een gerechtshof te Aalst. Tegen 101 personen werden vonnissen uitgesproken: 5 mannen, onder wie Jan de Lichte zelf, werden geradbraakt; 18 mannen werden gehangen en 55 bendeleden werden geselsd en verbannen (22).

In het geval van Jan de Lichte bestond er een bijzonder lange interval tussen de publicatie van zijn vonnis en de eerste literaire weergave van zijn leven en daden: in 1873 publiceerde E. Ternest een roman van 300 pagina's die gebaseerd was op historisch bronnenmateriaal, volksverhalen, en zijn eigen fantasie; een 9e druk verscheen in 1926. Afgezien van een anonieme roman die in 1888 in Aalst verscheen, waren vrijwel alle latere literaire vertellen over Jan de Lichte bewerkingen van de roman van Ternest. Pas na de Tweede Wereldoorlog vinden we een nieuwe interpretatie, die de belangstelling voor Jan de Lichte weer deed toenemen: Louis Paul Boon's roman *De bende van*

Jan de Lichte (1953), die tot voor kort vele malen is herdrukt (23).

Gedurende de 19e eeuw is Jan de Lichte steeds beschreven als een veel gevaarlijker figuur dan Bakelandt. En zijn bende is vaak voorgesteld als een subversieve "tegen-samenleving". Zo schildert Ternest Jan de Lichte af als een gewetenloze bruto wiens belangrijkste karaktertrekken ijdelheid en een onverzadigbare lust naar macht en prestigieuze waren. Tegelijkertijd wordt hij voorgesteld als een uitstekend organisator, die de gesloten gemeenschap welke gevormd wordt door de bende structuur geeft en volkomen domineert (24). De nadruk op het gebruik van een eigen taal (bargoens of dieventaal) en de verwijzingen naar algemene bijeenkomsten, feesten en uitspattingen van de bendeleden versterken het beeld van een aparte gemeenschap, een tegen-samenleving. Zoals we verderop zullen zien, is het geen toeval dat de gemeenschappelijke activiteiten van de bende niet plaatsvonden in een dorp of gewoon maar onder een dak, maar *buiten* in de bossen. In de anonieme roman van 1888 worden Jan de Lichte en zijn metgezellen voorgesteld als een meer subtiele en daarom nog gevaarlijker groep. Hier begint Jan de Lichte zijn carrière als een betrekkelijk vrolijke, "schelmse" bandiet; maar hij ontwikkelt zich tot een sombere, meedogenloze moordenaar, die als een autocraat heerst over een soort "parallele" samenleving welke beschikt over eigen wetten, straffen en rituelen en over een eigen hiërarchie - een gemeenschap die tracht zijn invloed uit te breiden over de gehele Zuidelijke Nederlanden (25). Literaire publikaties uit het begin van de 20e eeuw voegen hieraan slechts enkele moraliserende elementen toe, maar de roman van Louis Paul Boon biedt een totaal andere interpretatie. Boon presenteert Jan de Lichte als een sociale bandiet, als een heroïsche figuur, een strijder tegen onrecht, een voorvechter van de armen en verdrukten, een eerlijk en rechtvaardig man die zich verzet tegen de hypocriete tyrannie van de rijken en machtigen. Boon beschouwt de illegale activiteiten van Jan de Lichte en zijn bende als een voorspel tot de Franse Revolutie: zijn ver-

haal is een epos dat besluit met de terechtstelling van een trotse man die geweigerd heeft zich te onderwerpen (26).

De omverwerping van de gevestigde samenleving is duidelijk het dominante thema in deze verhalen over Jan de Lichte. Het steeds terugkerende beeld van de gevaarlijke tegen-samenleving lijkt aan te geven dat zowel de auteurs als de lezers van deze 19e-eeuwse romans bezorgd waren over de stabiliteit van hun eigen samenleving. En deze bezorgdheid gold niet alleen - en mogelijk zelfs niet in de eerste plaats - de politieke stabiliteit. De afwijkende gebruiken, regels en rituelen van de rovers werden duidelijk gezien als een bedreiging voor de belangrijkste normen en categorieën van de gevestigde 19e-eeuwse burgers. Dit (veronderstelde) subversieve karakter was precies het element dat Louis Paul Boon aansprak. Wanneer we zijn interpretatie vergelijken met de 19e-eeuwse versies, zien we dat de verschillende auteurs Jan de Lichte's activiteiten goedkeuren en waarderen dan wel verafschuwen naargelang hun ideologische standpunt. En hun beeld van deze rover is dienovereenkomstig: hij is een sociale bandiet of een brute, moorddadige autocraat.

Schinderhannes

De Duitse roverhoofdman Schinderhannes behoort met Cartouche tot de beroemdste bandieten van West-Europa. Schinderhannes was vooral actief in het Rijnland en tussen 1798 en 1802 waren mannen uit zijn bende betrokken bij een aantal illegale activiteiten, waaronder gewapende roofovervallen, paardendiefstallen, struikroversij en afpersing. In die tijd maakte het gehele gebied ten westen van de Rijn deel uit van Frankrijk, terwijl het territorium ten oosten van de Rijn nog steeds bestuurd werd door een aantal Duitse staten. Tot 1802 waren de omstandigheden bijzonder gunstig voor de roverbenden die in deze streek actief waren, maar na ongeveer 1801 begonnen de Franse en Duitse autoriteiten samen te werken in een poging het gehele Rijnland te zuiveren van roverbenden. In het voorjaar van 1802 werden Schinderhannes en zijn met-

gezellen gearresteerd. Tijdens hun proces (dat plaatsvond in 1803 voor een Frans *tribunal spécial* te Mainz) traden 70 verdachten en meer dan 400 getuigen voor het voetlicht. Er was een bijzonder omvangrijk publiek in de rechtzaal aanwezig, en ook de terechtstellingen van Schinderhannes en 19 van zijn bendeleden - op 21 november 1803 - werden bijgewoond door een ongekend aantal mensen (27).

Evenals Cartouche werd Schinderhannes al zeer snel een legendarische figuur. Manfred Franke heeft zich uitvoerig bezig gehouden met de "literaire carrière" van Schinderhannes. Hij beschrijft hoe de eerste literaire versies van Schinderhannes' leven en daden onmiddellijk na zijn arrestatie begonnen te verschijnen: vanaf het begin omvatten ze alle elementen die zijn publieke imago sindsdien hebben bepaald - dat wil zeggen tot ver in de 20e eeuw (28). Onder de eerste publikaties vinden we een omvangrijke roman van I.F. Arnold - waar in de titel *Schinderhannes, (...) Ein wahrhaftiges Gegenstück zum Rinaldo Rinaldini* verwezen wordt naar de beroemde romantische bandiet die in 1798 door Vulpius werd gecreëerd - en een betrekkelijk lang hoofdstuk in een tweedelige editie van *Kriminalgeschichten* (29).

In de *Kriminalgeschichten* zijn de vier belangrijkste elementen van de Schinderhanneslegende al aanwezig: de bandiet als volksleider en held; Schinderhannes als een sociale bandiet die de armen helpt en steelt van de rijken - een man die geweld verafschuwt; de bandiet als nationale held, een opstandeling en vrijheidsstrijder tegen de Fransen; en de rover als vijand van de joden die woekerrenten vroegen. Bovendien vinden we ook in de *Kriminalgeschichten* het nu bekende beeld van de bende als een uitgebreide, goed georganiseerde gemeenschap die zijn eigen taal, regels en rituelen kent. In dit geval echter, worden de bendeleden niet afgeschilderd als bruten, maar als in de grond respectabele mensen. En de bende wordt ook niet beschouwd als een *tegen*-samenleving, ondanks de bijzondere taal en gebruiken (30).

Historisch gezien was deze weergave zeker niet

geheel onjuist. Maar we hebben hier tegelijkertijd te maken met een voorstelling die Schinderhannes zelf handig bevorderd en verspreid had en die zeer goed aansloot bij een aantal preoccupaties uit die tijd. Schinderhannes maakte effectief gebruik van zijn publieke optreden tijdens het proces om zijn imago te versterken van intelligent, redelijk, niet gewelddadig, zeer op zijn gezin gesteld man, die was misleid en die beschouwd kon worden als een slachtoffer van de omstandigheden (31). Enkele Duitse kranten trachtten zijn imago enigszins te demystificeren, maar ze hadden nauwelijks succes. Integendeel, ze legden te zeer de nadruk op het ruwe gedrag van Schinderhannes en bevestigden tegelijkertijd enkele mythen waaraan ze nu juist een einde hadden willen maken. Ze stelden Schinderhannes voor als een wilde, brute rover, die zijn metgezellen slecht behandelde en wiens enige motief eigenbelang was. Maar zijn haat jegens de joden - in die tijd geenszins beschouwd als een ongunstige eigenschap - kreeg nog steeds veel aandacht. En men zinspeelde nu en dan zelfs op zijn anti-Franse oriëntatie (32).

Het gebruik van het adjectief "wild" - bedoeld als een zuiver negatieve kwalificatie - kon zelfs het tegengestelde effect hebben. Zoals Franke opmerkt, riep deze term bij het vroeg 19e-eeuwse publiek niet alleen associaties op met woestheid, gewelddadig gedrag en het ruwe leven van een vogelvrij verklaarde. Ze kon ook heel gemakkelijk het beeld in gedachten roepen van de "Edele Wilde", een begrip dat verbonden was met allerlei positieve kwaliteiten, zoals eenvoud, eerlijkheid, onschuld, natuurlijk evenwicht, opgewektheid en een leven vrij van beperkende regels. Zo kon deze term de fusie bevestigen en versterken van dit concept ("de Edele Wilde") met het beeld van de bandiet, waaruit de "Edele Rover" tevoorschijn kwam - een voorstelling die in de genoemde periode al een grote bekendheid genoot door de romans van Arnold, Spiess en Cramer, en vooral door Vulpius' *Rinaldo Rinaldini* (1798) en Schiller's *Räuber* (33). De talloze 19e-eeuwse volksboeken, romans, biografieën, liederen (*Bänkelliedern*) en toneelstukken over Schinderhannes schijnen vrijwel zonder uitzondering dit bekende, overwegend positieve beeld

te hebben gecontinueerd. Tegen het einde van deze eeuw, in de roman van Rauchhaupt (1891), was verzet tegen de Fransen nog steeds een van Schinderhannes' deugden. In haar *Heimat*-roman uit 1922 schildert Clara Viebig hem af als een edele volksheld die de traditionele Duitse waarden belichaamt en de joden haat. En in Elwenspoeck's biografie (1925; herdrukt 1953) heeft Schinderhannes zich ontwikkeld tot een Rijnlandse opstandeling, een vrolijke en deugdzaame knaap die op tragische wijze het slachtoffer wordt van de omstandigheden. Tenslotte zijn er twee films gemaakt over deze roverhoofdman (in 1927 en in 1958); beide zijn gebaseerd op een toneelstuk van C. Zuckmayer uit 1922. In de eerste film zien we Schinderhannes weer als een romantische held, een sociale bandiet en een opstandeling die zowel Fransen als joden haat. In de tweede film zijn de haatgevoelens van Schinderhannes - gespeeld door Curd Jürgens - jegens Fransen en joden uiteraard verdwenen en heeft hij zich ontwikkeld tot een strijder tegen alle vormen van onderdrukking (34).

Stereotype beelden

Uiteraard dient elk van deze literaire voorstellingen van historische figuren begrepen te worden in zijn eigen context. Zo is Boon's beeld van Jan de Lichte sterk beïnvloed door zijn 20e-eeuwse idealistische socialisme, terwijl Rauchhaupt's versie van Schinderhannes (zoals Franke heeft laten zien) gekleurd is door de ervaringen van de Frans-Duitse oorlog van 1870, en Elwenspoeck's beeld van de *Rheinischer Rebell* begrepen moet worden in samenhang met separatistische neigingen in het Rijnland gedurende de vroege jaren 1920 en met de Franse bezetting van het Ruhrgebied in 1923 (35). Toch wil ik hier juist meer de nadruk leggen op enkele structurele aspecten van deze literaire voorstellingen. Door de meeste kwalificaties en beschrijvingen welke in de voorafgaande paragrafen vermeld zijn bijeen te brengen, kunnen we zien dat ze twee reeksen van tegengestelde kenmerken vormen:

A. De Bendeleider

Onedele Rover

gewetenloze misdadiger
bloeddorstig, wreed,
gruwelijk
wraakzuchtig, meedogen-
loos, woest, onbeheerst
een verlopen schurk
monsterlijk, lelijk
somber

gemoderniseerde versie

gangster, huurmoordenaar,
nozem
verrader, collaborateur

=====

Edele Rover

volksheld, sociale bandiet
niet gewelddadig, of heeft
een afkeer van geweld
vergevingsgezind, rekening
houdend met anderen, beheerst
een edele figuur
heroïsch, knap
opgewekt, vrolijk

gemoderniseerde versie

gentleman-dief/rover
vrijheidsstrijder (36)

=====

B. De Bende

negatieve tegensamenleving positieve tegensamenleving

bedreiging voor de be-
staande orde
locatie in de bossen,
d.w.z. buiten "in het
wild"
wild = woest, zonder
normen

leider als efficiënte
organisator = tyrannieke
autocraat
buitensporig drankgebruik
en mateloos eten

losbandigheid

geen vast werk: ledigheid
vreselijke rituelen en
eedsafleggingen

geïdealiseerde samenleving

locatie in de bossen,
d.w.z. buiten in "de vrije
natuur"

wild = onschuldig, in harmonie
met de natuur, zonder beper-
kende regels

leider als efficiënte
organisator = een rechtvaar-
dige heerser

feesten met een keur aan
spijzen en dranken; armoede
is gedeelde armoede

vrije liefde; danwel geen
vrouwen aanwezig, of vrouwen
geïdealiseerd

geen vast werk: een vrij bestaan
exotische gewoontes en een
onderlinge eed van trouw

=====

Deze twee reeksen vormen duidelijk niet alleen maar een lijst van toevallig samengeraapte kenmerken. Integendeel, de kwalificaties in iedere reeks zijn met elkaar verbonden, en logisch gezien vormen de twee samen een consistent geheel dat geordend is volgens het principe van oppositie en inversie. De twee reeksen vormen een bijna exact spiegelbeeld van elkaar. Ze maken deel uit van één bepaald cultureel idioom, waarmee de verschillende auteurs (en hun publiek) blijkbaar vertrouwd waren.

Contrasten en omkeringen

Maar wat kunnen we hieruit opmaken over het zelfbeeld van gevestigde Westeuropeanen? Juist in dit verband was het werk van de antropologen Edmund Leach en Anton Blok inspirerend. Wanneer we trachten de betekenis te achterhalen van de reeksen kenmerken die men toeschreef aan bandieten - en die tezamen het positieve en het negatieve stereotipe van rovers vormen - is het van belang de verschillende combinaties van elementen nader te bekijken.

De eerste groep contrasterende kenmerken (aangegeven met A) bestaat uit duidelijke tegenstellingen, zoals bloeddorstig/niet gewelddadig, verlopen schurk/edele figuur, monsterlijk/heroïsch, lelijk/knap, somber/opgewekt, etc. Paradoxaal genoeg vinden we in de tweede groep (B) bijna identieke kenmerken in zowel de negatieve als de positieve reeks - maar deze kenmerken worden zeer verschillend gewaardeerd. Zo kan de "efficiënte bendeleider" op negatieve wijze geïnterpreteerd worden als een autocratische tyran, en op positieve wijze als een rechtvaardige heerser. Een overvloed aan voedsel en drank wordt enerzijds gezien als een exces, en anderzijds als iets "feestelijks". Ook de lokatie waarin men zich de rovers voorstelt is dezelfde: ze houden zich buiten op, in de bossen. Maar in de negatieve versie worden de bossen onherbergzame wildernis; in de positieve optiek beschouwt men ze als "vrije natuur". De sleutel-aanwijzing is te vinden in het beeld van de *tegen*-samenleving, die in beide reeksen een centrale

rol speelt. Deze notie geeft aan dat *beide* stereotypen omkeringen zijn van een derde beeld: dat wil zeggen, het stereotype zelfbeeld van de gevestigde burgerij.

Beide tegen-samenlevingen - de woeste en gewelddadige zo goed als de geïdealiseerde, bijna idyllische - staan voor het *ongewone* en bijzondere, in tegenstelling tot het gewone en gebruikelijke. *Beide* vormen een omkering van de gevestigde orde. En *beide* staan even ver af van de collectieve voorstelling van een geregelde, vreedzame, "geciviliseerde" samenleving. En dit is zichtbaar in al hun kenmerken. Het wordt in de eerste plaats op een zeer letterlijke manier tot uitdrukking gebracht: door de rovers onder te brengen in de uithoeken van de bewoonbare wereld. Ze worden geplaatst in het platteland - buiten de gebruikelijke woonplaatsen van mensen - en in het bijzonder in wouden, bergachtige streken en andere "woeste" gebieden. En dat gold evenzeer voor rovers als Bakelant, Jan de Lichte en Schinderhannes - die zich inderdaad voornamelijk op het platteland (maar niet direct in de wildernis) ophielden - als voor de meer "stadse" Cartouche. Op deze manier werden de rovers *symbolisch* verbannen naar de grenzen van de mensheid. Dit blijkt ook uit andere kwalificaties. Zowel de heroïsche Edele Rover als de monsterlijke Onedele Rover nemen *liminele* posities in: ze bevinden zich tussen de "normale" categorieën - de held tussen mensen en de almachtige goden, en het monster tussen mensen en dieren. Geen van beide is geheel menselijk (37).

In zijn studie *Savagism & Civility* heeft Bernard Sheehan beschreven en geanalyseerd hoe de "doctrine of savagism" de ideeën van 17e-eeuwse Europese ontdekkingsreizigers, handelaars en kolonisten over de Amerikaanse Indianen kleurde en vorm gaf: "the character of the savage was defined by the absence of the modes of life familiar to Europeans" (38). Ook in deze context stelde men zich enerzijds een paradijselijke, harmonieuze wereld voor - vol vruchtbare grond, prachtige rivieren, edelstenen en vooral goud - waarin de "wilden" waren als "Adam before he ate the apple" (39). Anderzijds

werden de bewoners van de Nieuwe Wereld afgeschil-
derd als "the antiprinciple to humane existence"
en geïdentificeerd met de Duivel, terwijl hun
bestaan met dat van dieren werd gelijkgesteld:
"as a consequence the image of the native people
tended to slip out of the human category" (40).

De verwante stereotypen van Edele/Onedele Rover
en Wilde kunnen we beter begrijpen met behulp
van Edmund Leach's opmerkingen over de systema-
tiek in de wijze waarop mensen hun omgeving waar-
nemen. Volgens Leach behoren het onderscheid tus-
sen mensen en dieren en dat tussen "mensen zoals
wij" en "de anderen" tot de fundamentele onder-
scheidingsen die in de meeste samenlevingen worden
gemaakt. Vaak maakt men op grond van dezelfde
hoofdcriteria onderscheid tussen mensen en dieren
en tussen "wij, de beschaafde mensen" en "anderen
die niet beschaafd zijn"; doordat hetzelfde idioom
in beide gevallen gehanteerd wordt ontstaat een
conceptueel verband tussen "buitenstaanders" en
"dieren". In veel samenlevingen hebben deze cri-
teria iets te maken met drie soorten bezigheden
die alle betrekking hebben op het menselijk lichaam:
de voorbereiding en consumptie van voedsel, het
reguleren van seksuele relaties, en de lichaams-
versiering (41). Een mogelijk even belangrijke
rol speelt de regulering van fysieke geweldpleging.

In zijn essay over infame personen in het pre-
industriële West-Europa houdt Anton Blok zich bezig
met juist dit onderscheid tussen gevestigde *Bürger*
en degenen die zij als minder beschaafd beschouw-
den, en dientengevolge als minder menselijk. Tot
deze categorie behoorden bijvoorbeeld prostituées
en barbiers, acteurs en jongleurs, vilders, beulen,
begrafenisondernemers, en degenen die zorg droegen
voor het verwijderen van vuil. Kenmerkend voor
veel van deze infame personen was hun mobiele le-
venswijze, die op zich reeds als gevaarlijk be-
schouwd werd, omdat ze een gebrek aan sociale con-
trole impliceerde. Maar het was vooral hun (veelal
beroepsmatige) contact met marginale aspecten,
ongewone toestanden en ongebruikelijke houdingen
van het menselijk lichaam dat deze personen infaam,
marginaal en dientengevolge gevaarlijk deed schijn-
nen in de ogen van de gevestigde burgers. Bandieten

- dat wil zeggen misdadigers in het algemeen - behoorden eveneens tot de infame personen (42).

Inderdaad krijgen lichamelijke aspecten veel nadruk in zowel het positieve als het negatieve stereotype van rovers. Hun vreemde gebruiken (of gebrek aan regels) op het gebied van eten, drinken, relaties met vrouwen, fysieke reinheid en kleding, en het gebruik van geweld, spelen een belangrijke rol in vele verhalen. Aan de negatieve kant vinden we seksuele losbandigheid en excessieve consumptie van drank en voedsel. Soms overtreden rovers in dergelijke verhalen fundamentele regels die een onderscheid maken tussen wat eetbaar is en wat niet, omdat men het beschouwt als taboe (in de zin van ofwel heilig, ofwel vuil/onrein) (43): rovers drinken uit een po of gaan zover rauw vlees te eten. Vaak treden rovers buitengewoon gewelddadig op; voortdurend horen we over mishandelingen, marteling van de slachtoffers, verkrachting, moordpartijen en plunderingen. Aan de positieve zijde vinden we een relatief hoffelijke behandeling van vrouwen, of een totale afwezigheid van vrouwen in het verhaal. Grote hoeveelheden drank en voedsel worden geconsumeerd tijdens feestelijke banketten - die uiteraard ook buitengewoon zijn. Op andere tijdstippen, wanneer er schaarste is, krijgen alle bendeleden, inclusief de aanvoerder, een gelijk deel. Veel "edele bandieten" tonen ook een ongewone aversie tegen geweldpleging. Ook wanneer het gaat om het uiterlijk van de rovers vinden we extreme voorstellingen in deze verhalen: enerzijds ongewassen, onverzorgde mannen die in lompen gekleed gaan; anderzijds prachtig uitgedoste, zwierige aanvoerders die er uit zien als rijke heren.

Er is een duidelijk contrast met de stereotype, geregelde en niet bepaald spectaculaire levenswijze van de gevestigde burgers. In hun eigen visie zijn deze mensen noch heroïsch noch monsterlijk, noch voortdurend opgewekt noch permanent somber, en al evenmin opstandige voorvechters van sociale hervormingen als ongevoelige en gewetenloze personen die slechts oog hebben voor hun eigenbelang. De sleutelbegrippen in hun zelfbeeld hebben vooral te maken met beheersing en een geordend, regel-

matig bestaan waarin zich geen excessen voordoen. Ze zijn in ieder opzicht het tegendeel van de stereotype Edele en Onedele Rover. Een gevestigde burger dient een vaste woonplaats te hebben, bij voorkeur in de stad en zeker niet buiten in de "wildernis". Hij wordt geacht een gezin te hebben, hard te werken en ambitieus te zijn, naar een betere positie te streven. Ook verwacht men dat hij zich onder alle omstandigheden weet te gedragen als een beschaafd man en dat hij vrouwen met respect behandelt, zij het vanuit een duidelijk superieure positie. Zijn leven wordt dus bepaald door allerlei sociale beperkingen en voorschriften.

Publiek en auteurs

We hebben nu een indruk van het (stereotype) zelfbeeld van niet-marginale West-Europeanen. Maar zijn er ook historische gegevens te vinden die aantonen dat deze mensen inderdaad een belangrijk publiek vormden voor de verhalen over rovers - en hoe zit het met de auteurs? Een aantal termen die gebruikt zijn in de voorafgaande paragrafen - zoals *Volksbücher*, *Bibliothèque Bleue*, *Bänkelliedern*, volksbibliotheken, volksheld, burlesk, etc. - wekken onmiddellijk de associatie met het minder omvattende begrip volkscultuur. En veel verhalen over rovers zullen inderdaad geletterde (en door voorlezen en verder vertellen ook een vrij aanzienlijk aantal ongeletterde) mensen bereikt hebben die behoorden tot de werkende bevolking van stad en platteland, zoals ambachtslieden, winkeliers, boeren, etc. Ondanks de bekende rekbaarheid van het begrip volkscultuur zou het echter toch nauwelijks geloofwaardig zijn alle publicaties over bandieten die tevoren genoemd zijn aan te duiden als "populaire" of "volks"literatuur. En daarbij gaat het er niet alleen om dat zich onder deze werken zeer omvangrijke romans bevinden die zich richtten tot een publiek dat bestond uit geoeffende lezers met voldoende vrije tijd, terwijl filosofische dialogen verwezen naar begrippen en debatten die toen nauwelijks gemeengoed kunnen zijn geweest. Er zijn bovendien de nodige aanwijzingen dat de publikaties die men gewoonlijk aanduidt als "volksliteratuur" - zoals de *Bibliothèque Bleue* editie

van de biografie van Cartouche, de burleske gedichten en de liederen (*Bänkelliedern*) - vooral werden gelezen door een publiek dat men het beste kan aanduiden als "tussenliggend" in zowel culturele belangstelling als sociale positie.

Zoals Jean-Luc Marais aangeeft, breidde het lezerspubliek van de *Bibliothèque Bleue* en andere, vergelijkbare publikaties zich uit vanaf de 16e eeuw - zowel van hoog naar laag als van stad naar platteland. Het 18e-eeuwse publiek omvatte geestelijken, de wat minder "geleerde" edellieden, en leden van de stedelijke middenklassen, de plattelandsbourgeoisie en delen van de lagere standen in de steden. Alleen de elite (waartoe ook een aantal leden van de stedelijke hogere middenklassen behoorden) schijnt zich geleidelijk afgewend te hebben van deze literatuur, en wel in de loop van de 18e eeuw (44). We weten minder over de lezers van de Belgische en Duitse roververhalen. Maar gezien de grote verscheidenheid aan genres - *Bänkelliedern* naast omvangrijke romans, en krantenverslagen naast moraliserende gedichten - is het waarschijnlijk dat ook hier het publiek een groot aantal sociale lagen besloeg en tenminste reikte van de geletterde boeren en ambachtslieden tot de stadsbourgeoisie. Uit de studie van Müller-Fraureuth over Duitse romantische toneelstukken en romans over ridders en rovers blijkt duidelijk dat er tussen ongeveer 1780 en de vroege 20e eeuw een enorme markt bestond voor dit genre (45). Een groot deel van dit publiek behoorde zeker tot de middelste lagen van de bevolking en in het bijzonder tot de kleine burgerij. In Duitsland had dit publiek de beschikking over een bijzonder groot aantal romans dankzij de bibliotheken. De catalogus van de bibliotheek in Leipzig bevatte in 1836 meer dan 6000 romans waarvan er tenminste 1700 beschreven werden als "Ritter- und Räuberromane". Voor de leden van de hogere middenklassen die neerkeken op de meer sensationele werken in dit genre, waren er altijd de exclusievere geschriften van Vulpius en Schiller (46).

Het begrippenpaar "volks"- en "elite"cultuur is in dit verband dus niet direct verhelderend. Het publiek van de roververhalen kan beter getypeerd worden als een massa-publiek, dat ook een aanzien-

lijk aantal ongeletterden omvatte en waartoe hoogstens enkele delen van de lagere sociale strata en de intellectuele en culturele elite niet behoorden.

Wanneer we een blik werpen op de auteurs van de roververhalen, valt op dat betrekkelijk veel van hen anoniem gebleven zijn. Van de overigen kunnen we een aantal kwalificeren als (semi)professionele schrijvers met een burgerlijke achtergrond. Hier van zijn vooral enkele 18e- en 19e-eeuwse Duitse auteurs van romans en van "officiële" verslagen over de bandieten een goed voorbeeld (47). Maar het is misschien nog belangrijker aan te geven dat een aanzienlijk aantal auteurs behoorde tot een soort intermediaire of overgangszone in sociaal en cultureel opzicht. Ze kunnen in feite heel goed beschouwd worden als culturele bemiddelaars (48). Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan de beroepsacteur en -toneelschrijver Marc-Antoine Legrand (1673-1728), die ook de auteur was van een van de eerste comedies over Cartouche, en aan zijn Duitse collega C.H. Spiess - wiens publikaties meer dan 40, sterk moraliserende romans omvatten, naast enkele zeer succesvolle toneelstukken. Beiden begonnen hun carrière als lid van reizende toneelgezelschappen die in allerlei provincieplaatsen optraden. Beiden ontwikkelden zich tot toneelschrijver en regisseur; en beiden bereikten in hun vak de top. Ze wisten koninklijke patronage te verwerven en bekleedden functies als regisseur in respectievelijk de Comédie Française en het nationale theater van Wenen (49).

Terwijl sommige auteurs dus de kloof overbruggen tussen provinciale en hoofdstedelijke cultuur, vormden anderen verbindingen tussen de voorstellingswereld van de boeren en die van de (stedelijke) bourgeoisie. Verschillende Vlaamse leraren en priesters die moraliserende vertellingen schreven over Jan de Lichte en Bakelandt waren van boerenafkomst. De broer van P.D. Cracco (auteur van een van de beroemdste romans over Bakelandt, en van nog minstens 10 andere volksboeken) was hoogleraar te Aalst; hij had vertalingen gepubliceerd van onder andere Homerus en Milton (50). Het schijnt dat ook in Duitsland geestelijken en leraren behoorden tot de meest productieve auteurs van ro-

mantische roververhalen (51). En zelfs de twee mannen die de liederen dichtten voor Bakelandt's executie waren vermoedelijk niet de simpele vertegenwoordigers van "volkstradities" die ze lijken. Anders dan de meeste van hun collega's publiceerden ze hun gedichten en liederen niet anoniem; en ze waren in hun tijd bekend als *de* professionele gelegenheidsdichters van hun deel van Vlaanderen (52). Zelfs tot in de 20e eeuw vinden we mannen met een dergelijke sociale tussenpositie onder de auteurs van roverromans (53).

Ondanks hun bindingen met populaire en orale tradities, mogen we zeker aannemen dat de meeste van deze auteurs zichzelf graag wilden beschouwen als beschaafde, respectabele, gevestigde burgers - als mannen die net iets uitstaken boven het "gewone volk". De tussenpositie die velen van hen innamen in cultureel en sociaal opzicht kan hun identificatie met normen, gedragscodes en categorieën van de gevestigde bourgeoisie heel goed versterkt hebben - vooral wanneer ze in feite afkomstig waren uit lagere sociale strata. (Niet een van hun publikaties over de rovers was geschreven vanuit het standpunt van een "marginaal individu" (54).) Samenvattend mogen we zeggen dat het grootste deel van deze literatuur het "wereldbeeld" en de opvattingen weergaf van de gevestigde - niet elitaire en niet-marginale - burgers, en dat ze appelleerde aan een massaal publiek dat vrijwel alle lagen van de samenleving besloeg.

Het is belangrijk in dit verband te benadrukken dat de roververhalen behoorden tot een in hoofdzaak *geschreven* cultuur. Ze schijnen slechts in geringe mate beïnvloed te zijn door orale tradities. Te oordelen naar de Belgische case-studies over Bakelandt en Jan de Lichte, waren de enige elementen die de geschreven versies mogelijk ontleend hebben aan orale tradities, de magisch-satanische of spookachtige trekjes en "trickster"-achtige eigenschappen die aan enkele roveraanvoerders werden toegeschreven. En ook hierbij weten we niet met zekerheid of deze elementen - die inderdaad voorkwamen in 19e-eeuwse Vlaamse orale tradities - zelf niet beïnvloed zijn door geschreven teksten. In het algemeen bevestigt het Duitse,

Vlaamse en Franse materiaal dat in de voorgaande paragrafen gepresenteerd is, een van de conclusies van de Franse historici Blanc en Fabre: "Ainsi, depuis le milieu du XVIIIe siècle, le bandit ne prend place dans le discours local que lorsque' une pluralité d'inscriptions le met en scène" (55). Voor zover het gaat om roververhalen, schijnen literaire voorstellingen meer invloed gehad te hebben op orale tradities dan omgekeerd.

Helden en schurken

Nu we hebben gezien hoe de meeste roververhalen normen en idealen van gevestigde groepen in West-Europa weerspiegelden, is het gemakkelijker te begrijpen waarom zowel Schinderhannes als Cartouche vanaf het begin beschouwd werden als helden, terwijl de twee andere roveraanzoekers bijna onmiddellijk ingedeeld werden bij de gevaren die de menselijke samenleving bedreigen. Jan de Liche bleef een schurk vanaf 1750 tot 1953, toen Boon zijn imago totaal veranderde. Bakelandt werd na bijna een halve eeuw vergetelheid "heropgevoerd" als een schurk en zijn imago bleef (met uitzondering van Cracco's versie uit 1860, waarin hij de rol had van een sociale bandiet) negatief tot diep in de 20e eeuw.

Het beeld van een bandiet stond uiteraard niet volkomen los van zijn historische daden, maar de relatie was allesbehalve eenvoudig. Wanneer we de vier "literaire carrières" overzien, blijkt dat Cartouche niet alleen bewonderd werd door de *menu peuple* van Parijs; hij werd ook door enkele intellectuelen gebruikt om hun kritiek op de heersende politieke en sociale orde in Frankrijk te symboliseren. Wat deze mensen met een zeer uiteenlopende achtergrond gemeen hadden was hun haat tegen de machthebbers in hun land. Toch valt er in het historische optreden van Cartouche weinig te ontdekken dat zou kunnen duiden op politieke of opstandige motieven bij hemzelf of zijn bendeleden - tenzij men het bestaan van een dergelijke bende in de nabijheid van Parijs op zich reeds als een daad van rebellie wil opvatten. Het geval van Schinderhannes laat de complexe relatie tussen

historische werkelijkheid en fictie nog duidelijker zien. Ook Schinderhannes werd gewaardeerd door mensen die behoorden tot zeer verschillende sociale lagen. Vooral zijn rol als vijand van joden en Fransen appelleerde zowel aan de plattelandsbevolking van het Rijnland als aan het meer conservatieve deel van de Duitse provinciale bourgeoisie. Schinderhannes beroofde inderdaad *nu en dan* Franse militairen en joden, zo goed als hij ook (en veelvuldiger) de Duitse boerenbevolking van het Rijnland overviel en geld afperste. Bij de keuze van zijn slachtoffers lijken echter geen politieke of ideologische motieven een rol gespeeld te hebben; het ging hem uitsluitend om de buit, en de overvallen op Franse militairen (waarbij het voornamelijk om hun paarden te doen was) speelden zich dan ook voor het meerendeel af in de beginfase van Schinderhannes' optreden, toen hij vooral actief was als paardendief.

In Bakelandt's geval was er echter nog veel minder aanleiding hem te beschouwen als opstandeling tegen de Franse bezetters. De overvallen van zijn bende waren vooral gericht tegen de plattelandsbevolking van Vlaanderen, terwijl Bakelandt's rol tijdens de processen tegen de bendeleden vooral gekenmerkt was door vergaande samenwerking met de Fransen en door gedetailleerde beschuldigingen tegen zijn collega's. Het kan dan ook geen verwondering wekken hem in zijn eerste "literaire optreden" aan te treffen als een pro-Franse vijand van het geloof en van de traditionele Vlaamse waarden. Zijn moderne rol als gangster en huurmoordenaar continueerde dit negatieve beeld - hoewel Bakelandt in deze verhalen de extreme, "onmenselijke" kenmerken heeft verloren die men hem in de 19e eeuw toeschreef. Het geval van Jan de Lichte vertoont hiermee belangrijke overeenkomsten. Tot de jaren 1950 bleef zijn imago dat van een gevaarlijk, subversief element: in plaats van de strijd op te vatten tegen de Fransen, had hij gebruik gemaakt van hun bezetting van de Zuidelijke Nederlanden (gedurende de jaren 1740) om de respectabele bewoners van Vlaamse steden en dorpen te beroven en terroriseren. Er bestonden geen aanrakingspunten tussen zijn activiteiten en de idealen en belangen van de gevestigde burgers. Uiteraard was hij juist om deze

reden een bijzonder geschikte kandidaat voor Boon's boek over een sociale bandiet, een opstandeling die streed voor de zaak van armen en verdrukten.

Het blijkt dus dat het beeld van een bandiet overwegend negatief bleef zolang hij beschouwd werd als een bedreiging voor de normen en het geregelde bestaan van gevestigde burgers en voor de autoriteiten met wie deze mensen zich konden identificeren. Een negatief imago werd alleen "omgekeerd" - in dat van een sociale bandiet en opstandeling - door auteurs die voorstander waren van een radicale verandering van de bestaande politieke en sociale orde. Geen enkele bandiet kon een duurzame "positieve" reputatie verwerven wanneer gevestigde burgers zich niet op een of andere wijze konden identificeren met zijn (veronderstelde) historische activiteiten en persoonlijke eigenschappen. Zijn imago kon buitengewoon positief worden wanneer de bandiet zich in werkelijkheid had verzet (of wanneer men meende dat hij zich teweer had gesteld) tegen groeperingen die door zowel de lagere als de middenklassen beschouwd werden als vijanden.

Veranderende voorstellingen

De "literaire geschiedenis" van Cartouche, Schinderhannes, Bakelandt en Jan de Lichte stelt ons niet alleen in staat de stereotype voorstellingen van de Edele en de Onedele Rover te traceren. Ze weerspiegelt ook enkele lange termijnontwikkelingen in de perceptie van "marginale personen" door gevestigde West-Europeanen. Schinderhannes en Cartouche, die al tijdens hun leven beschouwd werden als helden, bleven ook later heroïsche figuren. Maar het beeld van Bakelandt en Jan de Lichte is in de loop van de 20e eeuw geleidelijk veranderd - minder negatief geworden. En dit schijnt te passen in een meer algemene tendens (die valt waar te nemen in stripverhalen, televisieseries, films, historische romans, etc.) om rovers voor te stellen als "positieve" figuren, als een soort volkshelden. Natuurlijk bestond het beeld van de Edele Bandiet al eeuwen, maar het schijnt in de loop van de 20e eeuw meer op de voorgrond gekomen te zijn - naarmate de werkelijke confrontatie met

rovers steeds verder weggleed in het collectieve geheugen van de burgerij. Voordien was de (literaire) houding ten opzichte van rovers veel meer ambivalent geweest.

Het lijkt zinvol het literaire gebruik van het beeld van de Edele Bandiet en dat van de paradijselijke tegen-samenleving van vogelvrijen - die een gelukkig bestaan leiden in de bossen, voedsel en drank delen, en onder het bewind van een rechtvaardige heerser een gemeenschap van gelijken vormen - te vergelijken met de herdersromans en -toneelstukken die bijzonder in trek waren bij de 16e-eeuwse Franse hofadel. Zoals Norbert Elias heeft laten zien, appelleerde deze "Spielwelt" van herders en herderinnetjes (die in werkelijkheid behoorden tot de laagste sociale geledingen) juist aan dit deel van de aristocratie omdat de hofadel behoorde tot de eerste sociale categorieën die te maken kregen met een sterke toename in het aantal beperkende voorschriften op het gebied van het sociale verkeer. Hun aanvankelijk betrekkelijk "vrije" bestaan werd in toenemende mate beheerst door de hof-etiquette (56).

Evenzo moeten lezers en auteurs van de roververhalen de spanning gevoeld hebben die gepaard ging met hun pogingen om te beantwoorden aan hun stereotype zelfbeeld: dat van de hardwerkende, welgemanierde, beheerste en meelevende burger die zijn plaats in de sociale hiërarchie kent. Dergelijke spanningen kunnen natuurlijk vrij eenvoudig leiden tot een romantisch verlangen naar een totaal ander bestaan, naar een uitweg, een ontsnapping uit de "structuur" - zoals Victor Turner het noemt - in de richting van "communitas", waar geen status en hiërarchie bestaan en alle mensen gelijk zijn (57). Turner stelt dat "all social classification of living humans means existential deprivation for those classified, and the resulting loss and frustration are compensated for by symbols of reversal (...)" (58). En hiermee raakt hij naar mijn idee de kernbetekenis van het positieve stereotype van rovers. Zoals Turner aangeeft, zijn drie culturele aspecten (of vormen) "exceptionally well endowed with ritual symbols and beliefs of a non-social-structural type": namelijk liminaliteit, "outsiderhood" en

structurele inferioriteit (59). We hebben al kunnen constateren dat bandieten beschouwd werden als liminele wezens met een positie tussen mensen en goden, of tussen mens en dier. Als *outlaws* stonden ze "by ascription outside the structural arrangements of a given social system", zoals Turner de positie van buitenstaanders omschrijft (60). En zelfs vóórdat ze rovers werden, bevonden de betrokken mannen zich veelal reeds in een structureel inferieure positie. Dat wil zeggen, ze namen in het systeem van sociale stratificatie zeer lage posities in.

Het lijkt dan ook waarschijnlijk dat de belangstelling voor het beeld van de Edele Rover - die met name in de loop van de 19e eeuw nog groter werd - wijst op een wijdverbreid verlangen naar "communitas". En dit verlangen kunnen we het best begrijpen in de context van de snel toenemende greep van de "structuur" (in de vorm van de moderne natie-staten) op een steeds groter aantal facetten van het burgerlijk bestaan.

Anderzijds is het beeld van de woeste en subversieve tegen-samenleving (die evenzeer verstoken is van "normale" sociale regels en beperkingen) gedurende lange tijd minstens even invloedrijk geweest. En waarschijnlijk appelleerde het aan leden van ongeveer dezelfde bevolkingslagen. Roger Chartier heeft aangetoond dat de notie van een ("negatieve") tegen-samenleving van schurken, bedelaars en bandieten al voorkomt rond het midden van de 15e eeuw. Dit concept werd ontwikkeld en geformaliseerd in de loop van de 16e en 17e eeuw en schijnt het verst te zijn uitgewerkt in het begin van de 18e eeuw door Sauval. Steeds terugkerende elementen waren het gebruik van een bijzondere taal (bargoens) en de hiërarchie of organisatie van de tegen-samenleving naar het model van de gilden of dat van de staat; in het laatste geval was er natuurlijk ook een heerser of koning, die soms de *Roi des Ribaux* genoemd werd (61). Het ontstaan - dat wil zeggen, de eerste geschreven uitwerking - van deze notie duidt volgens Chartier op een duidelijke breuk met middeleeuwse opvattingen en tradities. Deze waren gekenmerkt geweest door een meer positieve houding ten opzichte van armoede in het algemeen; en "mar-

ginale" groeperingen waren in mindere mate uitgesloten van de menselijke samenleving (62).

Wanneer we Chartier's gedachtengang doortrekken, kunnen we misschien het "terzijde stellen" en indelen van rovers, dieven en andere "marginale" figuren in een negatieve tegen-samenleving, beschouwen als de literaire uitdrukking van een proces van sociale uitstoting in de meest letterlijke zin - een ontwikkeling die versnelde gedurende de 15e en 16e eeuw. Opnieuw is een verband met staatsvorming en met de beginfasen van een proces van bestuurlijke en juridische centralisatie plausibel. Want de notie van een negatieve tegen-samenleving bracht in één welsprekend beeld de directe bedreiging tot uitdrukking die "marginale" mensen vormden voor zowel het staatsgezag als de normen en fundamentele categorieën van de gevestigde, gezagsgetrouwe burgerij. Maar de invloed van dit concept ging nog verder. Het gaf niet alleen uitdrukking aan de tegenstelling tussen "wij, beschaafde mensen" en "anderen die niet beschaafd zijn", maar hielp ook dit onderscheid creëren. Het was een hulpmiddel bij het herdefiniëren van de *moral order* doordat het nieuwe conceptuele en sociale grenzen hielp bepalen, en dus ook bijdroeg tot de vorming van nieuwe categorieën. Door bepaalde personen weg te schuiven naar de grenzen van de mensheid, droeg deze notie bij tot de afbakening en nadere bepaling van de collectieve identiteit van de gevestigde burgers.

De uitsluiting van "marginale" mensen vergemakkelijkte de identificatie van gevestigde burgers met de staat, die tenslotte hun vreedzame en geregelde bestaan beschermde en mogelijk maakte. Zoals Renato Rosaldo heeft aangegeven, vormde het negatieve stereotype een onderdeel van de "rhetoric of control": door bepaalde mensen te reduceren tot "niet helemaal menselijke wezens", bood het degenen die trachtten hun gezag uit te breiden over een bepaald gebied een morele rechtvaardiging voor het gebruik van zelfs zeer harde maatregelen bij de "pacificatie" en onderwerping van deze personen (63). Sheehan's studie maakt evenzeer duidelijk, dat zodra de Engelsen zich

begonnen te vestigen in Noord-Amerika en trachten daar "to establish their own version of order", het paradijselijke beeld van de Nieuwe Wereld verdween, en vervangen werd door zijn tegendeel - het negatieve beeld van "native society as an ignoble threat" (64). Zowel Rosaldo als Sheehan schrijven over de betrekkingen tussen autochtone bevolkingen en vertegenwoordigers van westerse mogendheden die geïnteresseerd waren in kolonisatie en "pacificatie" van nieuwe gebieden. Maar het zelfde mechanisme is van toepassing op de relatie tussen West-Europese autoriteiten en degenen die zij *binnen* hun eigen landen als gevaarlijk en marginaal beschouwden. Het tot de Franse Revolutie gehandhaafde verschil in wettelijke rechten tussen gevestigde, "respectabele" Europese burgers en alle "infame" personen - waaronder beoefenaars van "infame" beroepen, misdadigers en zwervers - kan alleen in dit licht begrepen worden (65).

Wanneer we dit in gedachten houden, kunnen we het grote aantal publikaties waarin Europese bandieten voorgesteld werden als wrede, onedele woestelingen en losbandige bruten, gaan beschouwen vanuit een iets ander perspectief. Deze verhalen continueerden en "verfraaiden" de 15e- en 16e-eeuwse voorstelling van "the counter-kingdom of rogues". Ze hielpen het *morele idioom* van de steeds machtiger wordende natie-staten op te leggen en tot een persoonlijke verworvenheid te maken bij een zeer groot deel van de bevolking. In zekere zin bevorderden deze verhalen de vorming van de lezers tot "aangepaste", "beschaafde" onderdanen van gepacificeerde moderne staten. De laatste grote roverbenden verdwenen uit Noordwest-Europa rond 1815. Maar pas toen roverbenden niet langer beschouwd werden als een bedreiging voor de stabiliteit van de Westeuropese staten, en toen "burgerlijke" gedragsstandaarden ver doorgedrongen waren in de "lagere standen", begon het negatieve stereotype van rovers uit de literatuur te verdwijnen. Dit gebeurde pas in de loop van de 20e eeuw. Het positieve, geïdealiseerde "tegenbeeld" van de Edele Rover daarentegen - die met zijn kameraden een bestaan leidt buiten de "structuur" met zijn hiërarchie en sociale beperkingen - heeft geenszins aan kracht verloren. Het wijst op de fundamentele

ambivalentie van gevestigde burgers ten opzichte van hun gepacificeerde, geregelde en niet erg spectaculaire bestaan.

De uitgebreide literatuur over Westeuropese bandieten heeft hen gemaakt tot de bekendste en meest flamboyante vertegenwoordigers van alle "marginale" personen. Hun conceptuele verbanning naar de grenzen van de mensheid heeft bijgedragen tot hun uitroeiing, maar ook tot de literaire schepping van de Edele en de Onedele Rover - en zo tot hun blijvende literaire aantrekkingskracht.

Ik wil hier graag Anton Blok, Wayne te Brake, Peter Burke, Bernard Kruithof en Kitty Verrips bedanken voor hun commentaren en suggesties.

Noten

1. De iconografie van het banditisme in West-Europa verdient een apart onderzoek. Cf. de prachtige catalogus van de tentoonstelling (juni-november 1984) te Napels over banditisme in Italië: *Brigantaggio Lealismo Repressione nel Mezzogiorno, 1860-1870*. Napels, 1984.
2. E.P. Thompson, *Folklore, Anthropology, and Social History*. A Studies in Labour History Pamphlet, 1979, vooral pp. 7-11.
3. Robin Hood is hier met opzet buiten beschouwing gelaten. Anders dan bij de vier besproken bandieten, is van hem niet met zekerheid vastgesteld of hij inderdaad een historische figuur is. Bovendien speelden zijn (al dan niet fictieve) daden zich af in een geheel andere context: in een periode die ver voor de 18e eeuw ligt waarin de vier andere rovers optraden, en in een land dat op een aantal belangrijke punten (staatkundige, juridische en ook sociale structuur) sterk verschilde van de landen op het Europese continent.
4. Zie vooral Edmund Leach, "Anthropological Aspects of Language: Animal Categories and Verbal Abuse", in: E.H. Lenneberg (Ed.), *New Directions in the Study of Language*. Cambridge, Mass., 1964; en Idem, *Culture and Communication. The logic by which symbols are connected. An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology*. Cambridge, 1976. Zie van Anton

- Blok vooral: "Wie waren de Bokkerijders?", *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, nr. 14 (1979), pp. 168-200; en "Rams and Billy-goats: a key to the Mediterranean code of honour", *Man*, jrg. XVI, nr. 3 (1981), pp. 427-440. Cf. Henk Driessen's interessante bijdrage aan de conferentie "Bande armate, Banditi, Banditismo en Repressione di Giustizia negli Stati Europei d'Antico Regime" (Ventië, november 1983), getiteld "Heroes and Villains. Images of Bandits and Banditry in Eighteenth and Nineteenth Century Andalusia (Spain)".
5. Zie voor een samenvattende studie over de 18e-eeuwse Franse literatuur betreffende misdaad en misdadigers: Hans-Jürgen Lüsebrink, *Kriminalität und Literatur im Frankreich des 18. Jahrhunderts. Literarische Formen, soziale Funktionen und Wissenskonstituenten von Kriminalitätsdarstellung im Zeitalter der Aufklärung*. München/Wenen, 1983. Cf. bijvoorbeeld Maurice Keen, *The Outlaws of Medieval Legend*. Londen, 1961; P.J. Buijnsters, *Levens van beruchte Personen. Over de criminele biografie in Nederland*. Utrecht, 1980; *Feit en Fictie in Misdaad-literatuur (ca. 1650 - ca. 1850)*. VU Amsterdam, 1985; C. Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*. Halle, 1894; herdr. Hildesheim, 1965; en verschillende artikelen van S. Top en E.I. Strubbe over specifieke Belgische "criminele figuren" (zie noten 14 en 22). Over picareske literatuur, zie Alexander A. Parker, *The Picaresque Novel in Spain and Europe, 1599-1753*. Edinburgh, 1967; en Barbara Babcock, "'Liberty's a Whore': Inversions, Marginalia, and Picaresque Narrative", in: Barbara Babcock (Ed.), *The Reversible World. Symbolic Inversion in Art and Society*. Ithaca/Londen, 1978, pp. 95-116.
 6. Zie Lüsebrink, *Kriminalität und Literatur*, pp. 15-38. Over de comedies, zie Mary Scott Burnet, *Marc-Antoine Legrand. Acteur et auteur comique (1673-1728)*. Parijs, 1938, pp. 65-78. Met betrekking tot Nederlandse en Duitse vertalingen en andere werken over Cartouche, zie M. Buisman J. Fzn., *Populaire Prozaschrijvers van 1600 tot 1815*. Amsterdam, 1960, nrs. 1361-1372 en 2644; en Müller-Fraureuth, *Ritter- und Räuberromane*, pp. 92-93. Om nog één voorbeeld te noemen: omstreeks 1860 werd zowel in Duitsland als in Holland een vierdelige roman gepubliceerd die, zoals Buisman aangeeft, in bijna duizend bladzijden een beschrijving geeft van "het geschiedkundig romantisch tafereel" van Cartouche en zijn bende.
 7. Zie Lüsebrink, *Kriminalität und Literatur*, pp. 15-16.
 8. Zie Burnet, *Marc-Antoine Legrand*, pp. 65-78, waar ze ook beschrijft hoe de premiëredatum van *Cartouche ou*

- L'Homme imprenable* vastgesteld was op een tijdstip dat Cartouche nog op vrije voeten was. De censurs verboden dan ook alle voorstellingen omdat ze beledigend waren voor de politie. Na de arrestatie van Cartouche werden voorstellingen wel toegestaan. De auteur van het stuk, Marc-Antoine Legrand, maakte onmiddellijk gebruik van de gelegenheid om Cartouche in de gevangenis te bezoeken. Hij herschreef hierna zijn stuk enigszins en voegde enkele bargoense termen toe die hem gesuggereerd waren door Cartouche zelf.
9. Zie Lüsebrink, *Kriminalität und Literatur*, pp. 21-33; en voor 19e-eeuwse voorstellingen van Cartouche, zie Burnet, *Marc-Antoine Legrand*, pp. 76-77.
 10. Vooral in *Entretien des Ombres aux Champs-Élysées* (1723) van Antoine-Augustin Bruzen de la Martinière, waarin Cartouche verschillende onderwerpen bespreekt met de minister van Politie, D'Argenson, en met een mythische Spartaanse wetgever. Zie Lüsebrink, *Kriminalität und Literatur*, pp. 25-28.
 11. *Ibid.*, pp. 33-35.
 12. *Id.*, pp. 22-33; cf. Burnet, *Marc-Antoine Legrand*, pp. 76-77, die vermeldt dat het beeld van Cartouche in alle toneelstukken behalve één positief was. In het enige "negatieve" toneelstuk werd hij voorgesteld als een *incarnation du mal*.
 13. Zie Stefaan Top, *De Bende van Bakelandt in de geschiedenis, de literatuur, het volkslied en het volksverhaal*, Deel I: *Lodewijk Bakelandt en zijn bende. Bijdrage tot de studie van de groepsriminaliteit rond 1800 voornamelijk in het Leiedepartement*. Kortemark-Handzame, 1983. De delen waarin Bakelandt's rol in de volksverhalen en liederen wordt besproken zijn nog niet verschenen.
 14. Zie Stefaan Top, "Bakelandt in de geschiedenis en de volkskunde", *Jaarboek voor Westvlaamse Volkskundigen*, jrg. I (1975), pp. 7-15, en vooral pp. 12-14; en E.I. Strubbe, "De metamorfoses van de Bakelandt-figuur (1803-1961)", *Volkskunde*, 63 (1962), pp. 158-173, vooral pp. 163-165.
 15. Strubbe, "De metamorfoses", p. 165.
 16. Zie Top, "Bakelandt", pp. 13-14; en Strubbe, "De metamorfoses", pp. 165-170.
 17. Strubbe, "De metamorfoses", p. 167, waar hij Huys samenvat.
 18. Over sociale bandieten, zie E.J. Hobsbawm, "The Social Bandit", in: E.J. Hobsbawm, *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and*

- 20th Centuries*. Manchester, 1959, pp. 13-29; en Idem, *Bandits*. Londen, 1969; herz. dr. New York, 1981. Hobsbawm's voorstelling van sociaal banditisme toont heel duidelijk de kracht van het stereotype beeld van de "Edele Bandiet". In "The Peasant and the Brigand: Social Banditry reconsidered", *Comparative Studies in Society and History*, XIV (1972), pp. 494-503, heeft Anton Blok gewezen op de mythische en stereotype aspecten van het beeld van de "Edele Bandiet". Na een kort en niet erg overtuigend antwoord (Ibid., pp. 503-505), heeft Hobsbawm opnieuw gereageerd op Blok's kritiek in zijn *Postscript* bij de zojuist genoemde herziene uitgave van *Bandits* in 1981 (pp. 138-164). Hier is het onderscheid tussen stereotype en werkelijkheid zo mogelijk nog vager geworden (vooral p. 141).
19. Zie Strubbe, "De metamorfoses", pp. 169-170.
 20. Zie voor de verschillende romans over Bakelandt: Strubbe, "De metamorfoses", pp. 171-173. Top maakt melding van een vragenlijst die waarschijnlijk in de late jaren 1960 of het begin van de jaren 1970 is verstuurd en waarop ongeveer 1000 (Vlaamse?) bibliothecarissen hebben geantwoord. Zij gaven aan dat Bakelandt toen nog steeds de bekendste Vlaamse bandiet was ("Bakelandt", p. 14, noot 15). Over volksbibliotheken, zie A. Viaene, "De Bende van Salembier, 1796-1798. Geschiedenis en legende", *Biekorf*, LXXIII (1972), pp. 257-270, waarin hij ook een aantal roverromans noemt die men tussen 1855 en 1858 kon aantreffen in de *Katholieke Boekerij* (p. 269).
 21. Zie Strubbe, "De metamorfoses", pp. 172-173.
 22. Zie Paul Maes & Stefaan Top, "De bende van Jan de Lichte. Een vergelijking tussen historische en volksliteraire bronnen", *Volkskunde*, 83 (1983), pp. 9-27. Cf. over de aantallen gevonnisten en terechtgestelden ook Gerard Simons, "De bende van Jan de Lichte", *Volkskunde*, 74 (1973), pp. 373-375.
 23. Zie Maes & Top, "De bende van Jan de Lichte", pp. 13-27.
 24. Ibid., pp. 13-15.
 25. Het is zeer toepasselijk dat in deze roman Jan de Lichte - die zich perfect weet te vermommen - gekleed gaat als een edelman, een lid van de echte elite. Zijn doelstellingen passen bij deze uitmonstering: hij wil Cartouche evenaren, de plaats van de Fransen innemen, en koning worden van een nieuwe parallelle samenleving. Zie Maes & Top, "De bende van Jan de Lichte", pp. 15-17.
 26. Ibid., pp. 22-27.
 27. Zie B. Becker, *Aktenmässige Geschichte der Räuberbanden*

- an den beyden Ufern des Rheins, Deel I. Keulen, 1893; fotogr. Herdr. Leipzig, 1972, pp. 69-152. Cf. Manfred Franke (Hrsg.), *Schinderhannes, Kriminalgeschichte voller Abentheuer und Wunder und doch streng der Wahrheit getreu 1802*. Berlijn, 1977, pp. 71-76, 87-99, en 103-107.
28. Zie Franke, *Schinderhannes, passim*. Helaas heb ik niet kunnen raadplegen: Manfred Franke, *Der Schinderhannes in der deutschen Volksüberlieferung. Eine volkswundliche Monographie*. Frankfurt am Main, 1958.
 29. De anonieme schrijver van de *Kriminalgeschichten* was duidelijk van mening dat ook zijn boek enige extra publiciteit kon gebruiken, en hij presenteerde het dan ook als een posthuum werk van C.H. Spiess, in die tijd een van de beroemde Duitse auteurs, die ongeveer 40 romans en een aantal toneelstukken had gepubliceerd. Zie Franke, *Schinderhannes*, pp. 22-23, 97, en 109. Voor een bespreking van de werken van Vulpius, Spiess en anderen, zie Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*, pp. 38 e.v.
 30. Zie Franke, *Schinderhannes*, pp. 21-76, vooral p. 23.
 31. Zie Becker, *Aktenmässige Geschichte*, Deel I, pp. 73-76 en 146-148; cf. Franke, *Schinderhannes*, pp. 77-112.
 32. *Ibid.*, pp. 89-112; en pp. 85, 95-96 en 111 over toespelingen in de Duitse pers op de mogelijk politieke achtergrond van Schinderhannes' activiteiten. Een poging van Becker (1804) om Schinderhannes' imago van een aantal heroïsche kenmerken te ontdoen, mondde uit in een uitstekende studie over diens roverbende waarin slechts nu en dan iets te veel nadruk ligt op de "wildheid" en het "gebrek aan edele eigenschappen" van deze bandiet. Zie Becker, *Aktenmässige Geschichte*, Deel I, pp. 69-152.
 33. Zie Franke, *Schinderhannes*, pp. 108-109. Cf. over alle hier genoemde auteurs, Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane, passim*. Over het beeld van de "Edele Wilde" en zijn invloed op de perceptie van Noord-Amerikaanse Indianen door 17e-eeuwse Engelse reizigers en kolonisten, zie Bernard Sheehan, *Savagism & Civility. Indians and Englishmen in Colonial Virginia*. Cambridge, 1980.
 34. Zie Franke, *Schinderhannes*, pp. 116-146. Cf. Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*, p. 91.
 35. Zie Franke, *Schinderhannes*, pp. 116-146; Strubbe, "De metamorfoses", pp. 116-173; Maes & Top, "De bende van Jan de Lichte", pp. 22-27.
 36. Het zou interessant zijn het vooral sinds de Tweede Wereldoorlog veel gebruikte begrippenpaar vrijheids-

- strijder/terrorist nader te bestuderen. Ook hier lijken we te maken te hebben met sterke positieve dan wel negatieve stereotypering van historische personen.
37. Over liminaliteit, zie Leach, "Anthropological Aspects of Language"; en Idem, *Culture and Communication*. Cf. Victor Turner, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. Ithaca, 1969, vooral pp. 94-130.
 38. Sheehan, *Savagism & Civility*, p. 21 en *passim*.
 39. Ibid., pp. 21-22, waar hij John Donne citeert; zie ook het gehele hoofdstuk "Paradise", pp. 9-36.
 40. Ibid., pp. 28 en 64; cf. de hoofdstukken "Ignoble Savagism" (pp. 36-64) en "Bestiality" (pp. 65-88).
 41. Leach, *Social Anthropology*, pp. 116-121; en Idem, *Culture and Communication*, pp. 55-64.
 42. Blok, "Infame beroepen", pp. 116-117 en *passim*.
 43. Zie voor Edmund Leach' theorie over taboe zijn "Anthropological Aspects of Language", pp. 37-39, waar hij stelt: "whatever is taboo is a focus not only of special interest but also of anxiety. Whatever is taboo is sacred, valuable, important, powerful, dangerous, untouchable, filthy, unmentionable. (...) The general theory is that taboo applies to categories which are anomalous with respect to clearcut category oppositions".
 44. Zie Jean-Luc Marais, "Littérature en culture 'populaires' aux XVIIe et XVIIIe siècles. Réponses et questions", *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest (Anjou, Maine, Touraine)*, 87 (1980), pp. 65-105, vooral pp. 83-85 en p. 85 noot 115.
 45. Zie Helmut Gaus, *Pers, kerk en geschreven fictie. Groeiproblemen en conflicten in een democratiseringsproces (Gent 1836-1860)*. Brugge, 1975. Uit Gaus' studie blijkt duidelijk dat in de genoemde periode de meeste "fictie" die beschikbaar was via kranten en lees-kabinetten (kleinere bibliotheken verbonden aan verscheidene clubs en verenigingen) een publiek bereikte dat overwegend tot de middenklassen behoorde (zie pp. 89 en 171-180). Zie over Duitsland, Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*. Het is opvallend dat voor publiek én auteurs in Duitsland rover- en ridderverhalen één genre vormden. Dit roept de vraag op in hoeverre voor dit 19e-eeuwse publiek ook ridders *liminele* figuren waren, en of ook in hun geval sprake was van zowel een negatief als positief stereotype.
 46. Zie Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*, pp. 103-105.
 47. Veel auteurs van "officiële" verslagen - zoals Becker en Schwencken - bekleedden functies bij de overheid

- (met name bij politie en rechterlijke macht). Christian August Vulpius - de auteur van *Rinaldo Rinaldini* en nog 60 andere romans en verhalen, 35 toneelstukken en 5 andere geschriften - was de zwager van Goethe. Zie Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*, p. 77 en pp. 104-105.
48. Zie over culturele bemiddelaars en *brokers* die verbindingen vormen tussen platteland en stad, tussen dorps- en nationale gemeenschap, tussen elite- en volkscultuur, de inspirerende essays van Eric Wolf, "Aspects of Group Relations in a Complex Society", *American Anthropologist*, 88 (1956), pp. 1065-1078, herdr. in: T. Shanin (Ed.), *Peasants and peasant society*. Harmondsworth, 1971, pp. 50-68; en Clifford Geertz, "The Javanese Kijaji: the Changing Role of a Cultural Broker", *Comparative Studies in Society and History*, II (1960), pp. 228-249, vooral pp. 228-231. Zie ook Geneviève Bollème's opmerkingen over karakter en auteurs van de Franse *Bibliothèque Bleue*, in "Littérature populaire et littérature de colportage au 18me siècle", in G. Bollème, J. Ehrard, F. Furet, D. Roche, J. Roger, *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*. Parijs/Den Haag, 1965, pp. 61-92, vooral p. 67.
49. Legrand bemiddelde niet alleen tussen provincie en hoofdstad, en lagere standen en aristocratie (dat wil zeggen een deel van zijn publiek en de Duc d'Aumont, wiens familie lang had opgetreden als beschermer van de Legrands); hij trachtte ook bewust het type comédie van de *Comédie Française* te verbinden met de deels "volkse" traditie van de Italiaanse *comedia dell'arte* en de toneelopvoeringen op de Parijse kermissen. Zie Burnet, *Marc-Antoine Legrand, passim*. Over Spiess, zie noot 29 en Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*, pp. 54-62.
50. Voor biografische informatie over verschillende Vlaamse auteurs van verhalen over Bakelandt en Jan de Lichte, zie Strubbe, "De metamorfoses", p. 163 e.v.; Maes & Top, "De bende van Jan de Lichte", p. 13 e.v.; J.G. Frederiks & F.J. van der Branden, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkunde*. 2e dr. Amsterdam, 1888; en *Leven en Werken der Zuid-Nederlandsche Schrijvers*. 1e afl. Gent, 1900.
51. Zie Müller-Fraureuth, *Die Ritter- und Räuberromane*, pp. 104-105; en Franke, *Schinderhannes*, pp. 134-144.
52. Een van hen, Angelus Adelof, woonde in Gent. Veelal schreef hij in opdracht van verenigingen en genootschap-

- pen gelegenheidsgedichten bij feesten en herdenkingen. Zie *Leven en Werken*, p. 3. Cf. Strubben "De metamorfoses", pp. 163-164; en Top, "Bakelandt", pp. 12-13.
53. Men kan onder andere denken aan Louis-Paul Boon.
54. Dit geldt ook voor het werk van Boon over de bende van Jan de Lichte. Hij gebruikt de bende vooral om te laten zien hoe slecht de gevestigde samenleving was (is), en schrijft daarom revolutionaire bedoelingen toe aan mensen die zich (althans voor zover het gaat om historische figuren) hiermee bepaald niet verwant zouden hebben gevoeld. Deze moraliserende stellingname leidt bovendien tot een geïdealiseerde voorstelling van de omgangsvormen binnen de bende.
55. Dominique Blanc & Daniel Fabre, *Le Brigand de Cavanac. Le fait divers, le roman, l'histoire*. Lagrasse, 1982, p. 180.
56. Zie Norbert Elias, *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zur Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Nieuwed/Berlijn, 1969, hoofdstuk VIII, "Zur Soziogenese der aristokratischen Romantik im Zuge Verhofung" (pp. 320-393, vooral pp. 365-370).
57. Over *communitas*, zie Turner, *The Ritual Process*, pp. 131-165.
58. Victor Turner, "Comments and Conclusions", in Babcock, *The Reversible World*, pp. 267-296; citaat van p. 285.
59. Victor Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca/Londen, 1974, vooral pp. 231-240; cf. Idem, *The Ritual Process*, p. 128.
60. Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors*, p. 233.
61. Zie Roger Chartier, "Les élites et les gueux. Quelques représentations (XVIIe-XVIIIe siècles)", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, XXI (1974), pp. 367-388; en Idem, "La 'Monarchie d'Argot' entre le Mythe et l'Histoire", in *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*. (Cahiers Jussieu 5) Parijs, 1979, pp. 275-311, en vooral pp. 281-294.
62. Zie Chartier, "Les élites et les gueux", p. 388; en Idem, "La 'Monarchie d'Argot'", p. 276. Cf. Bronislaw Geremek, *Truands et Misérables dans l'Europe moderne (1350-1600)*. Parijs, 1980, vooral pp. 71-95 en p. 225 e.v.
63. Renato I. Rosaldo, "The Rhetoric of Control: Ilongots Viewed as Natural Bandits and Wild Indians", in Babcock, *The Reversible World*, pp. 240-257. Hij bespreekt het geval van de Filippijnse Ilongot.
64. Sheehan, *Savagism & Civility*, p. 37.
65. Cf. Blok, "Infame beroepen", p. 105.